UDK 811.163.6’366.532”15”
Irena Orel
Filozofska fakulteta v Ljubljani

TRUBARJEVO BESEDJE V PLETERŠNIKOVEM SLOVARJU

Prispevek obravnava Trubarjevo besedno zbirko iz Pleteršnikovega *Slovensko-nemškega slovarja* s konca 19. stoletja glede na predhodne sezname Trubarjevega besedja (Levčevega in Oblakovega) in glede na kontinuiteto v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku ter ugotavlja vrste njegovega besedja, besedoslovne spremembe na izrazni (glasoslovni, oblikoslovni, besedotvorni) in pomenski ravni ter opredeljuje slovaropisno vlogo Trubarjevega besedja v slovarskem sestavku našega edinega mnogoavtorskega zgodovinskega vira.

The article discusses Trubar’s lexical inventory in Pleteršnik’s Slovene-German dictionary (*Slovensko-nemški slovar*) from late 19th century, with respect to the previous inventories of Trubar’s lexicon (Levec’s and Oblak’s) and to the continuity in the contemporary Standard Slovene. It examines the types of this lexicon, lexical changes on the formal (phonological, morphological, derivational) and semantic planes and defines the lexicographic role of Trubar’s lexicon in the dictionary entry in our only historical source by several authors.

Ključne besede: zgodovinska leksikologija, Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar*, Primož Trubar, besedoslovne spremembe

Key words: historical lexicology, Pleteršnik’s *Slovensko-nemški slovar*, Primož Trubar, lexicological changes

*»kar ljudje radi store, to jih lahko stane, *Trub. (Post.)*«
státi, stanem, vb. pf. /…/ 2) ankommen, zu stehen kommen, kosten /…/ * (Pleteršnik II)

0 Uvod

0.1 Trubarjevo besedje je bilo predmet raziskav številnih jezikoslovcev slovenistov, slavistov, germanistov, etimologov, slovaroslovcev, z različnih vidikov in stališč. Tokrat bo predstavljeno Trubarjevo besedje v diahronem pogledu, in sicer le tisto, ki je bilo opaženo ob koncu 19. stoletja in so ga zapisali jezikoslovci ali zbiratelji zgodovinskega oz. avtorskega besedja, kot so bili predvsem F. Levec, V. Oblak, O. Caf, F. Miklošič, M. Cigale, F. Levstik, in ga je Pleteršnik upošteval v še vedno najpomembnejšem viru slovenske zgodovinske leksike, v *Slovensko-nemškem slovarju* (1894–95). Poleg ugotavljanja kontinuitete Trubarjevega besedja na izrazni in pomenski ravni ter evidentiranja zastarelih ali starinskih besed bo v ospredju tudi ugotavljanje razlogov, zakaj je bilo v slovarju posebej označeno, ker pa bo primerjano še z besedjem iz sodobnega *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*, bodo razčlenjene tudi besedoslovne spremembe, ki so nastale v stoletnem razvoju.[1]

[1] V obravnavi bo upoštevan sicer celoten korpus Trubarjevih besed iz Pleteršnikovega slovarja, predvsem pa prva četrtina besedja od *a* do *k*, pri kateri bodo predstavljeni tudi številski podatki.

1 Trubarjeva besedna zbirka v Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju*

1.0.1 Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* s konca 19. stoletja vsebuje med drugim tudi avtorske besedne oz. slovarske zbirke naših pisateljev od Trubarja dalje.[2] Z elektronsko izdajo slovarja so nam postale zlahka dostopne. Trubarjeva besedna zbirka v slovarju šteje skoraj tisoč označenih besed ali natančno 989 besed, kar predstavlja slab odstotek vsega besedja iz slovarja. Če upoštevamo, da je oznaka mestoma navedena pri isti iztočnici tudi dvakrat, število presega tisoč pojavitev. Besede so izpisane iz različnih neomenjenih del (913) in iz naslednjih poimenovanih del, navedenih v Kraticah (XVII): »*Trub.*, P. Trubarja razna dela iz druge polovice 16. stoletja, zlasti: (*Psal.*) Ta celi psalter Davidov, 1566, (*N.T.*) Ta celi Novi Testament, 1582; (*Post.*). Hišna postila, 1595; (*Trub.-Let.*) V. Oblak, Truberjev katekizem z dvema izlagama, od l. 1575, Let. Mat. Slov. 1891;[3] prim. tudi M. Valjavec, Droben spisek Truberjev, Let. Mat. Slov. 1882–3«.[4] Iz prevoda celega novega testamenta je samo 5, iz *Psalterja* 17, iz *Hišne postile* pa največ, tj. 63 besed. V primerjavi z ostalimi pisci 16. stoletja se s Trubarjevim imenom ponaša manjša količina besed, kot je izpisov iz Dalmatinove Biblije (1267), pod Kreljevo oznako pa Pleteršnik navaja oba dela Postile, 1. izdajo S. Krelja iz l. 1567 po Miklošičevih citatih in 2. izdajo iz l. 1578 J. Juričiča, ki sta z 852 navedki bolj upoštevana, drugih avtorjev razen Bohoričeve slovnice (141 iztočnic) pa ne omenja. Ob Trubarjevi oznaki se kot posredovalca njegovega besedja pojavljata F. Miklošič in redkeje O. Caf: npr. **2. mésti**, métem, vb. impf. 1) werfen: metite, werfet, ***Trub.-Mik.***;[5] **1. plat,** plata, platu, m. = plat f., 1) das durch Zerspalten entstandene Stück Holz, *V.-Cig., vzhŠt.-C.*; – 2) die Seite: na dva »plati«, od obeju »platu« oster meč, ***Trub.-Mik***.; **slóbnost,** f. das Vermögen, ***Trub.-Mik. (Et.).*** 'sposobnost?'; **slobǫ̑st**, f. die Zuversicht, ***Trub.-Mik.***, *C.*'zaupanje'; **storíti**, storím, vb. pf. /…/ – 3) bewirken, machen; */.../ vera je tebe zdravega storila,* ***Trub.-Mik.***; **grêva**, f. = kes, ***Trub.-C***.; – prim. grevati; **grozóta**, f. das Grauen, ***Trub.-C***.; die Schauderhaftigkeit, *Zora*; **zaîstǫr**, adv. fürwahr, *C.*; – zwar, ***Trub.-C.*** 'resda'.

1.0.2 Ker Trubarjevo besedišče še ni uslovarjeno ali delno zajeto v posameznih zbirkah, ga količinsko ne moremo opredeliti glede na celoto. Cigale v *Deutsch-slovenisches*

[2] Pleteršnik v Pripomnjah (VII) omenja Cafovo izjavo o namenu slovarja, izraženo v pismih (29. dec. 1871 in 13. febr. 1872), ki zajema »vse slovarsko gradivo iz knjig od najstarejšega časa do najnovejšega«. Posebej omenja, »da je pri nekaterih mestih, zlasti iz Trubarja, Dalmatina in Krelja, pristavljeno nemškega izvirnika besedilo« (IX).

[3] Iz Letopisa je pri Trubarjevih oznakah po Oblaku v transliterirani izdaji naveden le en izpis: **neukretən**, -tna, adj. 1) unbeugsam: neukretnega vratu, *Trub. (Let. 1891, 149.);* /…/ Opazila sem, da tudi kazalka *mačerol* vsebuje Oblakov navedek (**mačerol**, m., *Trub.-Let. 1891, 149., Hip. (Orb.),* (mačarol, *Mur.*), pogl. močerol), pa tudi nekatere druge iztočnice: **fármoštər**, -tra, m. = župnik, *Mur., Trub.-Let.* (1891, 147.), (farmojšter), *Meg.*; – iz nem. Pfarrmeister; **glóbsti**, -bem, vb. impf. aushöhlen, schnitzeln, *Trub.*; prim. *Let.* 1891, 147.; **oblə̀gávati, -**am, vb. impf. ad oblegati (-ležem); = leži trositi, verleumden, (oblag-) *Trub.-Let*. 1891, 149; **prilẹ̀pljeváti**, -ujem, vb. impf. = prilepljati, (-povati) Cig., Jan., *Trub.-Let.*; **suhóta**, iti skozi morje po suhoti, *Trub.-Let.* itd.

[4] V novi izdaji ZRC SAZU je v oklepaju dodana oznaka *(Predg.) A. Savinic*, predgovor k Hišni postili, 1595 iz razdelka Dodatki in popravki.

[5] Tisk Trubarjeve oznake je okrepila avtorica prispevka.

Wörterbuch navaja okrajšavo *Trub.* in v uvodu omenja, da ni izkoristil besedja starejših besedil in slovarjev, med drugimi Trubarjevih in Dalmatinovih del (Vorwort, XII).

1.1 Predhodni zbirki Trubarjevega besedja

1.1.1 Pred Pleteršnikovim slovarjem obstajata dve zbirki Trubarjevega besedja, omejeni na dve Trubarjevi knjižni deli, in sicer dveh poznavalcev starejšega slovenskega slovstva in jezika iz zadnje četrtine 19. stoletja, F. Levca in V. Oblaka.

1.1.2 L. 1878 je F. Levec v slovarski obliki prikazal besedje Trubarjevega prevoda *Evangelija svetiga Matevža* iz l. 1582 z 248 iztočnicami, med katerimi se jih skoraj polovica ujema s Pleteršnikovimi (113), čeprav Levca ne omenja in ima lahko podatke iz drugih virov, tudi zgledi niso vedno ujemalni (navajam celoten seznam ujemalnih iztočnic): *betež, bil, blizi, butora, cijaziti, često, čez, davri, dečla, desetak, desetiti, dober, dokonati, fortuna, god, gubno, hiniti, hlapčič, izplevati, izpukati, izvprašati, kamenat, kamenov, kej* (PL[6] = kje)*, kejha, kraljevstvo, krivina, mesti* 'vreči', *mrlec, mrzek, nemilostiv, nepriden, ništer, obnoriti, obrečenje, obuditi se (iz sna), očin, omadežiti, ondu, ondukaj, opresnik, ozdolaj, perut* (ni isti zgled), *pesen, pismo* (v pismu učeni), *piščec, plakati se, plat* (ni isti zgled), *1. platiti, početi, podnožek, pogalniti – kamelo pogalnite,* napačno za *pogalnete* (PL = pogółniti, -gołnem, vb. pf. = pogoltniti, *Rib.-C.*; muhe cediti, kamelo pa pogolniti, *Trub.*); *poiti* (PL= pojti)*, pojeti, poklukati* (PL= pokljukati)*, polnica, poročiti*, *poročne bukvice* 'priročne', *postiti, poštovati, prama* (zgled *velike prame*) (PL = pram brez zgleda), *pravda, prebivati*, *prehvala, premaganje, premititi, premoči*, *priča, prijatljivo* (PL= prijateljiv)*, prinareden, prohoditi, prošnjavec, pruti* (PL = proti)*, pukati, pukša, pustoba, pušati* 'poljubiti', *raven, roditi* 'skrbeti' (z enim skupnim zgledom: *za nikogar ne rodi(š)*[7]), *rojeni dan* (obhajati), *samopravičar, samuč* (PL = samoč), *shodališče*, *skroven, sod* 'tod', *sraga, stan, stanovit, stoprav, suhota, suseb* (PL = soseb), *svet* (PL = 2. svet, s. imeti 'posvet') – druge zveze, *svetovati, svisli, ščenec, škofelj* (PL = škoflji), *škufica, špendija, temnica, toniti, tres, valput* (PL = valpot), *vek* (PL = 2. vek, drugačni zgledi), *veljak, veroh* (PL = veruh), *vodec, vyuda* (PL = vojvoda), *voza, vragometen, želč* (PL = žolč, ž.), *život, žuh* (Levec 1878: 28–43).

1.1.2.1 L. 1891 pa je V. Oblak v LMS objavil slovarček besed iz *Katekizma z dvema izlagama*, ki obsega 108 besed. Kot omenja, je zajel »redke besede, katere so sedaj že popolnoma iz jezika izginile in že v ostalih starejših virih jako redke« (Oblak 1891: 145), nekatere je sprejel samo zaradi oblike, druge zato, da bi se prepričali o njihovi starosti in jih ne bi imeli za mlajše hrvaške izposojenke. Če jih primerjamo s Pleteršnikovo zbirko, je skupnih več kot polovica, (tj. 63), le nekaj je tudi takih (8), ki so bile navedene že pri Levcu (npr. *betež, često, dečla, plakati, platiti, pravda, roditi, valpet* in *valput*). Ujemajo se naslednje:[8] *betež, bogastvo, čislo, dečelstvo, dečla, dobitek,*

[6] PL je okrajšava za Pleteršnik oz. za *Slovensko-nemški slovar*.

[7] Pleteršnik ima glagolsko obliko v tretji osebi ednine, Levec pa v drugi.

[8] Trubarja kot vira pa Pleteršnik ne navaja pri *berla*, temveč le Dalmatina, nima tudi vrste izposojenk, npr. *bušterna*, *cehmošter, cviblati ...,* pa tudi drugih posebnih leksemov, npr. *obist, odrtnik, šega, tranča* itd.

dokonjati, druže, farmošter, globsti, pri godi, hip, izkušnja, kobel, kojiti, laža, ledovje, ličkak, mačerol, maščevati, nagoditi, nekar (PL = nikar), *neukreten, nezveščina, nuja, ob to, oblagavati* (PL = oblegavati), *odvetnik, ohladek, okoreniti, plakati, popolzniti, platiti, plene* (PL = 2. plena) 'plenica', *pravda, premoči, presesti, pretež, pridovati, prijazen, -zni, prilepovati* (PL = prilepljevati), *raven* 'poleg', *roditi, sadašnji, sel, sice, sodec, sovraž, srednik, suhota, svar, svečevati, šapelj, treziv* (PL = trezev, trezljiv), *umeti, valpet, veleti, zamečujem* (PL = zamečevati), *zastop, zveščina, živiti, ženec, žliza* (PL = žleza) (Oblak 1891: 145–153).

1.1.2.2 Kot je razvidno iz zgornjih primerov z dodatkom v oklepaju, je v Pleteršnikovem slovarju Trubarjevo ponazarjalno gradivo poknjiženo, poleg sprememb na glasoslovni ravni so opazni tudi sodobni normativni posegi na oblikoslovni ravni, kar je sicer v prid uporabnikom in praktični naravnanosti slovarja, ne pa njegovi znanstveni verodostojnosti (npr. pri iztočnici *neukreten* ima Oblak neprečrkovan daljši navedek celotne samostalniške zveze, PL pa le prečrkovano in poknjiženo obliko pridevnika s samostalniškim jedrom: »*neukreten: Vi neukretniga vrata, terdiga neobreſaniga ſerza* 52.*«* (Oblak 1891: 149); PL.: *neukretnega vratu*).

1.2 Pregled Trubarjevega besedja iz *Slovensko-nemškega slovarja* od *a* do *k*

1.2.1 Upoštevajoč čas in posebnosti Trubarjeve leksike ter slovaropisna merila Pleteršnikovega slovarja, smo izhajali iz predpostavke, da so označene besede pretežno izvorno domači starinski izrazi, ki so bili v razvoju zamenjani z mlajšimi korensko ali besedotvorno različnimi ustreznicami. Že bežen pregled seznama besed s Trubarjevo oznako, tu omejen na približno četrtino od vseh besed (235 od *a* do *k*), je razkril po eni strani izrazno prepoznavne besede, zapisane tudi v SSKJ (141 oz. ok. 60 % v omenjenem vzorcu),[9] ki pa ne sodijo vse v nevtralni aktivni besedni nabor splošno izobraženega Slovenca, so pa del naše knjižne in obrobno tudi narečne slovstvene zapuščine, marsikatera je prepredena s patino časa in je časovno, zvrstno, slogovno označena, nekatere se tudi pomensko ne ujemajo: *ajdovščina, basen, bečati, 1. beg, besednik, bezjak, bil, biti, bledenje, bogovati, bolje, brod, broditi, bukovski, burja, butica, cel, cep, cijaziti, časi, čeber, često, činiti, čislo, čoln, čolnar, čreda, črez* (kazalka), *črvojedinast, čudo, čuvanje, dan, daven, debeljak, dečla, dedec, dejati, deklič, del, desetak, deželan, deželski, dihati, dober, dobitek, doiti, dol, doli, domiseln, dopolniti, dostati, dosti, drastiti, drožja* (SSKJ *droži, drože, drožje*)*, druže, dvorski, far, fortuna, galeja, glas, glavnja, globok, gluma, glušec, glušiti, gobavec, god, gomaziti, gospod, gospoščina, gostovati, 1. govno, grabiti, greben, greda, grešiti, grmada, grozota, guba, 1. hip, hišen, hlapčič, hod, hoteti, hotljivost, hripati, hromec, hrupeti, hvaležen, igrc, igrski, imeti, iskati, izbor, izdirati, izgovor, izkaziti, izkladati, izkusiti, izkušnja, izlagati, iznebiti se, izpostiti, izpukati, izsuti, izvedeti, jadro, jagnečji, 2. jedern, jezik, jo, jutrnjica, k, kje, klada, 1. klicati, ključarica, 2. kljukati, kneginja, knez, kojiti, kolo, končavati, kozoprsk, kožar, kraljevski, kratek, krcelj, kregati, krevljast, krilo, krivina, 1. krma, krščenik, krvav, kuhar.*

[9] Če vzamemo pod drobnogled manjšo množico besed, npr. *a* do *č*, jih ima SSKJ od 48 besed pa 31 oz. 64,6 %.

1.2.2 Po podrobnejši razčlenitvi besedja pa se je pokazalo, da so iztočnice, ki so navidez splošne in so bile vseskozi del slovenskega jezika, navedene iz Trubarjevih del z drugačnim namenom. Bodisi opozarjajo na spremembe na izrazni (so glasoslovne, naglasoslovne, oblikoslovne dvojnice, besedotvorne različice) ali pomenski ravni bodisi so navedene v stalnih zvezah ali služijo le kot ponazarjalni zgledi za posebno rabo ali pomen (oz. podpomen ali pomenski odtenek).

1.2.2.1 Trubarjevo ime se namreč pogosto pojavlja ob navedkih tipičnih (prostih in stalnih) besednih (npr. 2. *burja*: *ogrska b*.; *dan*: *noč ter dan*; *1. beg*: *v beg se pustiti, Trub., Dalm.* itd.) in predvsem stavčnih zvez iz njegovih del, s katerimi je v *Slovensko-nemškem slovarju* pojasnjen poseben slovarski pomen oz. različni pomeni, ki so jim v svetopisemskem prevodu lahko dodane celo latinske ustreznice, npr. **basen:** 1) eine erdichtete Erzählung, etwas Erdichtetes; *imeti kaj za fabulo ali b.,* ***Trub. (Post.)***; **besednik /…/** 2) der Sachwalter, der Rechtsbeistand, *Dict., Hip., Cig., Jan.*; *juristi ali besedniki v pravdah,* ***Trub. (Post.)***; /…/ – der Fürsprecher, *vseh vernih b., pomočnik,* ***Trub. (N. T.)***; **bétež** (der Schmerz) – die Schwäche, das Leiden, *on je naše beteže (infirmitates) na-se vzel in naše bolezni (aegrotationes) je on nosil,* ***Trub. (N. T.)***; *on ozdravi slednjo bolezen in slednji betež,* ***Trub. (N. T.)***; **bezják (**der Tölpel) – *(Bezjaki, hrvatski kajkavci med Dravo in Savo,* ***Trub.****, Kast*.) itd. S Trubarjevimi zgledi osvetljuje tudi skladenjske posebnosti (npr. vezavo z rodilnikom: *grešiti: božjih pravd g.; pozabiti: p. česa, koga: moji soprniki so tvojih besed pozabili, Trub.*), pa tudi starejše oblike (npr. prislov pod iztočnico **bolji** /…/ = bolj, *hudič ogenj še bolje podneti,* ***Trub***.). Preplet navedenih zvez naj prikažemo z zgledom pomensko zapletenega glagola *blazniti* (ki v SSKJ kot knjižni izraz pomeni 'spravljati v veliko zmedenost, zmoto'), pri katerem se njegova raba v zvezah pomensko najnatančneje izkazuje v sobesedilu, ki ga Pleteršnik poišče pri različnih avtorjih: »**blázniti**, -im, vb. impf. 1) beirren, verwirren, *Dict*.; v igri koga b., *Mik., C*.; ne dajte se krivičnim ukom blazniti, *Krelj*; preproste ljudi v pravi veri b. in motiti, ***Trub.***; to šibko srce silno blazni in moti, *Dalm.*; (durch Schmeichelei), *Meg.*; – ärgern, *Alas.*; druge ljudi blazne ali pohujšujo, *Krelj*; ako pak tebe tvoja roka blazni, ... ***Trub.***«.

1.2.2.2 Tudi tiste besede, pri katerih je prihajalo do izraznih in pomenskih sprememb, so bile ne le označene s Trubarjevim imenom, ampak so bile navedene tudi z zgledom v obliki besedne zveze (samostalniške, gole in priredno zložene, glagolske nedoločniške) ali stavčnega, večstavčnega, ponavadi poknjiženega, ponazorila; navedki nastopajo ob drugih avtorjih, Dalmatinu, Kastelcu idr. Redko so bile tudi dodatno razločevalno, tj. glasoslovno nespremenjeno (nepoknjiženo), podane v oklepaju za navednicami.

1.2.3.0 Besedje, ki ga je Pleteršnik v slovarju izpisal iz Trubarjevih virov, se razlikuje od sodobnega večinoma na izrazni ravni, v primerjavi z današnjimi knjižnimi leksemi v SSKJ so njihove glasoslovne, oblikoslovne, besedotvorne različice.

1.2.3.1 Označene besede se lahko razlikujejo le glasoslovno, saj *Slovensko-nemški slovar* navaja glasoslovne arhaizme (npr. *boštvo, butora, črez, čestən, davri, dečla,*

gležən, gubno 'gumno, prostor, kjer se navadno mlati'*, kadaj, kraljevstvo, (v)mej(u), məščevanje, obiti* 'obviti',[10] *oli, pesənca, sice, slobodən, sopər, temuč, tukaje, venər, vini, vinir* 'vendar' itd.). To so starejše knjižne glasoslovne variante, ki so v razvoju doživele spremembe oz. so ujemalne s sočasno normo, tudi na novo uvedene in označene kot novoknjižne, npr. pri *čestən, črez,* kjer je navedena le besedna ali stavčna zveza s Trubarjevo oznako (*čestnega storiti, Trub.*; *velike tožbe črez te gredo, Trub. (N. T.))*, ali pa imajo narečno izrazno podobo oz. izkazujejo različne glasovne možnosti (za *med, vendar* itd.). Večkrat jim sledi nadrejena glasoslovna dvojnica, označena z enačajem, ali kazalka, npr. 2. *boštvo* /…/ pogl. uboštvo; *butora* = butara; *čestən* = časten*, nk.*; *davri* = dveri, duri, *Trub.*; *gležən* = gleženj; *kadaj* nam. kədaj (*kadaj, kje je Kristus rojen? Trub.*); *kraljevstvo* (z opombo: sicer nav. *kraljestvo*); *meju* = mej, med, *Trub.-Mik., nk.*; *vmej* = mej*, mej* = med; *oli* pogl. ali; *oponosa* nam. oponoša; *sloboden* = svoboden; *sice* = sicer; *sopər* = zoper (»supar«); *tukaje* = tukaj itd.

1.2.3.2 Nekatere besede je Pleteršnik označil s Trubarjevo oznako, ker so bile oblikoslovno starinske oz. posebej zanimive; razločevale so se npr.: a) po spolu: *čudes, drožja* (ž.), *goleno, ločitvo, mlamola* = mlamol, m., *odrešitvo, palač*, *ž.*; b) po številu: *jutrnjica »in der Metten«* (nav. pl. *jutrnjice*), *mešnica tudi pl. mešnice, Trub.*; c) potrjevale so staro sklonsko obliko: npr. pri *čəbər* starejši rodilnik množine *čebar* pred posplošitvijo končniškega morfema *-ov,* samostalnik moškega spola *plat* z dvojinsko obliko *na dva platu,* pri samostalniku *oča* dajalniška oblika *óču* in tožilniška *óčo;*[11] č) razločevale so se po sklanjatvenem vzorcu 1. in 2. ženske sklanjatve: npr. *basna, laža*, *povodnja, sramot* ipd. Veliko je starinskih oz. dvojničnih oblik zaimkov in prislovov: npr. *blizi, časi, čiga, drugdi, iznotra, izvuna, kakover, kde, kir, kolikaj, mal: do sega mal, nekoteri, nigder, nikar, ništer, obkaj, odsod, odspred, odzada, ondu, ondukaj, potehmal, potemtoga, potle, potler*, *potomtega, sod* 'tod', *vzgodo = zgodaj (vzgudo*), *zajtro, zdavno, zdikaj* 'tukaj', *zred*, *zuna* itd.

1.2.3.3 Še več tvorjenih iztočnic z okrajšavo *Trub.* se razlikuje od današnjih knjižnih leksemov le po časovno zaznamovanih ali narečnih besedotvornih morfemih, ki so se v razvoju spremenili, zato so občasno razložene z nadrejenimi besedotvornimi dvojnicami (npr. *babski* = babji*, 1. bogastvo* (= boštvo 'nanašajoč se na boga'), *2. boštvo* (= uboštvo 'revščina'), *bratovlji, črvojedinast, debeljak, dečelstvo, deteštvo, dežev, dokonati, dostati* (z zgledom: *kateri do konca dostoji, ta bo ohranjen*)*, drz* (v zvezi: *predrz in preobjesten*)*, globokota* = globokost*, hiniti, hinjenje, izkladati, izlasti* (pomensko razlikovalno 'namreč')*, iznotraj, izuti, kamenat, kamenov, kraljski* = kraljev*, ločitvo, mrlec, naturski, nemirje, norski, oponosa, poglavit, poglavnik, pogledek, potratina, prijateljiv, prijazniv, prijetniv, prošnjavec, prvenčič, prvorojenčič, ranjenik, razboj, razpot,* …). Besedotvorno časovno zaznamovane različice so pogoste pri glagolih z razlikovalnimi predponskimi in priponskimi obrazili (npr. sestavljenke s predponami *iz-(po(d-)), o(b)-, po-, pri-, u-, v-: izkladati, izneti, izplevati, izpodpolzniti, izuti,*

[10] SSKJ iztočnico označuje kot starinsko s sodobnima vzporednicama *oviti, poviti.*

[11] Prim. PL: **óča**, m. = oče; /…/ dat. /…/ óču, *Trub.-Mik., Npes. (Goriš.)-LjZv.*; acc. óčo, *Trub.-Mik. /.../.*

izvprašati, okoreneti, okoreniti, okoriti, pokrepiti, popolzniti, prinarediti, usnažiti, usrditi, ustuditi, vskakovati itd.); med njimi so tudi vidske dvojnice z zaznamovanimi priponami, posplošena je predvsem ponavljalna pripona *-ova-/-eva-* (npr. *gnezdovati, lamati, nagibovati, napuhovati, obrečenje, okornovati, oponositi, poklanjevati se, popolzovati, pridovati, prilepljevati, razsvečevati*, *razsvitovati, ušibovati* itd.).

1.2.4.0 Trubarjeve besedoslovne posebnosti so tako besedni (korensko neohranjeni) kot pomenski (v zgodovinskem razvoju pomensko različni ali spremenjeni) arhaizmi.

1.2.4.1 Med besednimi arhaizmi, tj. korensko neohranjenimi leksemi s Trubarjevo oznako v Pleteršnikovem slovarju, ugotavljamo več skupin, upoštevajoč izvorno merilo in (ne)zastopanost leksema oz. besedotvorne podstave v SSKJ. V SSKJ so vključeni tisti leksemi, ki so časovno označeni ali so živi v narečjih in bili izpisani iz knjižnih del ali pa so slogovno zaznamovani.

1.2.4.1.1 Trubarjevo besedje, ki ne izkazuje kontinuitete in tudi ni zajeto v današnjem knjižnem besedišču, se le redko korensko razlikuje od današnjih knjižnih besed, večinoma je razlika v določenih besedotvornih morfemih oz. glasovnih spremembah (npr. pri črki *d*: *davri, dečelstvo, desetiti, deteštvo, dežev, dokonati, dokonovati, doktorčič, dolgovanje, drefljanje, drobet, drožja, drugdi, drz, dvečiti, dvojek, dvorniški* – tj. od 42 iztočnic 17 oz. 40 %, kar se lepo ujema z zgoraj navedenimi podatki z okoli 60 % zastopanosti besedja v SSKJ).

1.2.4.1.2 Med korensko neohranjenimi besedami, ki jih danes zamenjujejo izvorno slovanske sopomenke, je tudi nekaj prevzetih besed s Trubarjevo oznako, ki jih je Pleteršnik vseeno vključil v slovar kljub zadržkom uredništva do prevzetih besed: to so vse besede pod *a* (5), *f* (3) in druge izposojenke predvsem iz nemškega jezika: *ahla, antvila* 'brisača', *ardrija* 'prepir', *arnož* 'oklep'; *bruma, bukovski, erbič, far, farmošter, gel,* 2. *gugla* (die Kappe: *ušiva, norska g.*), *karnar* ('kostnica'), *karner* ('torba, bisaga'), *kneginja, knez*, *1. kobel* 'vrsta posode', *kregati, likeb, loter* itd., pa tudi od drugod: iz madžarščine, npr. *betež, butora, cijaziti, jezer*; iz romanskih jezikov, npr. *fortuna, galeja, mendibati* 'trgati grozdje'. Od navedenih (25) v SSKJ najdemo naslednje (9): *bukovski, cijaziti, far* (slabšalno), *fortuna, galeja, jezero* (zastarelo), *kneginja, knez, kregati*. Večjo skupino predstavljajo tiste redke prevzete besede, ki niso več del knjižnega jezika in jih SSKJ ne upošteva. Če upoštevamo prevzete besede od *a* do *k*, jih od 22 SSKJ vsebuje 9, kar predstavlja 40 %, v tem primeru je številčno razmerje glede na prisotnost in odsotnost besed v SSKJ v primerjavi z razmerjem vseh besed v tem delu ravno obrnjeno. Včasih je ista osnova v SSKJ zastopana pri drugi tvorjenki ali besedni vrsti (npr. samostalnika *betež* SSKJ ne vsebuje, obstaja pa pridevniška oblika *betežen*, ki je v pomenu 'slab, onemogel' nezaznamovana, v pomenu 'bolan, bolehen' pa zastarela).

1.2.4.1.3 Med leksemi praslovanskega izvora najdemo le malo v današnjem knjižnem jeziku neohranjenih tvorjenk, še manj pa neohranjenih osnov (v besedilu so označene okrepljeno), med navedenimi jih je precej zapisanih tudi v SSKJ in navadno

časovno označenih: npr. ***bezjak*** (SSKJ starinsko in pomensko različno 'neumnež, tepec'), *dolgovanje* 'opravek', ***drefljanje***, *drobet,*[12] *druže* (SSKJ starinsko), ***dvečiti***, *hudoreči,*[13] *glavnja* (SSKJ narečno zahodno 'veliko (tleče) poleno, navadno na ognjišču ali v peči'), *globsti,* ***golbeč*** 'grezen' prid., *hlapčič* (SSKJ 2. starinsko 'deček'), *kozoprsk* (SSKJ zastar. 'oktober'), *kur* 'petelin', *ličkak,* ***mlamol(a)*** (SSKJ starinsko 'prepad, brezno'), *močica* 'natopljen grižljaj', ***mur*** 'zamorec', *nezveščina, obečati* (SSKJ starinsko 'obljubiti'), *opresnik* (SSKJ starinsko 'kruh iz nekvašenega testa'), *pravda* (SSKJ zastarelo 'pravica'), ***slobost*** 'zaupanje', *skolehati* 's težavo se dvigniti na kolena' (SSKJ starinsko 'ozdraveti, pozdraviti se'), *skomljati* (po blagu) 'željan biti' (SSKJ starinsko (po čem) 'imeti močno željo po čem'), ***slobnost*** 'premoženje', ***vragometen*** 'obseden s hudičem, demonski' (SSKJ zastarelo '1. obseden od hudiča' itd.), sem sodijo nekatere značilne Trubarjeve zloženke (*samopravičar* = samopravičnik ‘kdor se dela pravičnega’), *silnogoltnost.*

1.2.4.1.4 Izločiti je seveda treba primere, kjer je enakoizrazna iztočnica le navidezno ujemalna, sicer pa tudi besednovrstno različna (iztočnico *naj* pozna SSKJ samo kot veznik in členek, medtem ko je pri Pleteršniku pod I navedena velelniška oblika (skrčeno iz »nehaj«), v zvezi »*najte da* ... machet dass …« z zgledom po Trubarjevi Postili: »da« je izpuščen »*najte se učimo* lasst uns lernen«).

1.2.4.1.5 Nekateri starinski leksemi se pri Pleteršniku po Trubarju pojavljajo le v besedni zvezi, ki jo vsebuje tudi SSKJ ob časovni označenosti (npr. **búkovski:** *bukovski jezik, Trub., Dalm.*; SSKJ ima z oznako starinsko označen podpomen 'latinski jezik'). Še večkrat take proste ali stalne zveze SSKJ nima niti v frazeološkem gnezdu, čeprav je iztočnica navedena (npr. **čislo** (zastarelo) 'število, številka': bil je od čisla (dvanajsterih), *Trub.*; **god:** učimo se pri godi katekizma 'zgodaj'; iskal je pravega goda 'priložnosti'; **pravdən** (2. Gerichts-: »pravdani« stol, *Trub.*) 'sodni stol').

1.2.4.2.1 Pomenske spremembe se kažejo v neujemalnosti pomenov v primerjavi s SSKJ, npr. PL: **ájdovščina**, f. die Heidenschaft, *Trub. (Post.)* 'poganstvo' – SSKJ: *arheol.* ajdovski gradec; **bezják**: der Tölpel – (Bezjaki, hrvatski kajkavci med Dravo in Savo, *Trub., Kast.*) – SSKJ: *star.* neumnež, tepec; **črvojẹ́dinast**: č. sad, *Trub. (Post.)* 'črviv', medtem ko ima SSKJ pomen 'poln črvojedine' (z zgledom *črvojedinast stol*), kjer gre za pomensko specializacijo; **fortuna** 'vihar' (SSKJ le *knjiž.* usoda, sreča); ***kožar*** 'strojar' (SSKJ ima drugačna pomena: »**1.** *nekdaj* kdor zbira in (pre)prodaja kože), **2.** *žarg.* delavec v usnjarski, krznarski industriji, ki prevzema in sortira (živalske) kože«); **krivina** 'krivica' (SSKJ: »**1.** lastnost krive črte, linije česa, **2.** del česa, ki ima krivo linijo«); ***obdeliti*** 'obdariti': obdeliti koga z darovi, *Trub.* (SSKJ: »*knjiž.* dati komu njegov del«); **pačiti** 3) 'motiti, ovirati' (SSKJ ima 5 pomenov, ki se ne ujemajo); **porôčən**: 2) = priročen: poročne bukvice, *Trub*. (SSKJ ima le prvi pomen 'nanašajoč se na poroko'); **pripoved** 'prilika'; **snaga** 'okras, nakit' (SSKJ ima le 'stanje brez umazanije, prahu') itd.

[12] Iztočnica *drobət* vsebuje zanimiv zapis s posebno opombo na Trubarjevo rabo glagolske zveze: »pomni: v drobti (»drubti«) iti, in Trümmer gehen, zugrunde gehen, *Trub. [Post.]*«.

[13] PL: **hudoréči,** -réčem, vb. pf., nam. hudo reči, fluchen, schimpfen, *Trub.-C.*; (po lat. maledicere).

1.2.4.2.2 Za pomenska razmerja v starejši rabi je značilna zamenljivost podpomenk, ki jo v enem zgledu Pleteršnik pojasni s Trubarjevim ponazarjalnim gradivom: npr. pri ***čoln*** = ladja: razbijaš čolnove na morju, *Trub*. Obenem se pri Trubarju pojavljajo še posebni ožji pomeni, ki jih SSKJ ne omenja, npr. pri **sámičən** ob prvem pomenu (alleinig 'osamljen'), ki je v SSKJ označen kot zastarel, Pleteršnik navaja še podpomen, ki ga ponazori s Trubarjevim zgledom: »vereinsamt: Bog, ki(r) samičnim (Kinderlosen) polno hišo otrok da, *Trub.«*; **padec** je pri Trubarju in oznaki ogrsko omejen na etični pomen (der sittliche Fall). Določeni izrazi so enakoizrazni in pomensko razlikovalni kljub skupnemu nadpomenskemu denotatu, na katerega se nanašata: **2. krak** 1. 'žabji mrest': peklenske krote krak ali seme, *Trub. (Post.)*, medtem ko je v SSKJ v zvezi z žabo le 1. pomen 'zadnja okončina pri žabi'.

1.2.4.2.3 Izjemoma v Trubarjevih zgledih nastopa tudi sopomenska dvojica prevzete in pojasnjevalne domače sopomenke, npr. **ahla**: na ahlah ali grebenih, *Trub. (Post.)*.

1.3 Tisti leksemi, ki imajo ujemalno iztočnico tudi v SSKJ in se pomensko ujemajo s Trubarjevo rabo, so danes ponavadi označeni z različnimi označevalniki, največkrat seveda časovnimi, in sicer starinsko (npr. *bečati* 'beketati', *bogovati* 'prerokovati', *bukovski* 'knjižen', s podpomenom 'latinski', *deželan* 'prebivalec dežele', *dol* 'dolina', *druže, gomaziti* 'gomazeti', *igrc, kolikaj, končavati, krilo* idr.), zastarelo (npr. *časi* 'včasih', *čislo* 'število', *deželski*, *doli* 'dol', *dopolniti* 'izpolniti', *dostati* 'prestati, prebiti, odslužiti', *gluma, gospoščina, gostovati, izlagati* 'razlagati', *kozoprsk, krščenik, lastina, mrzek* 'grd, nemoralen', *napast* 'skušnjava, nesreča, neprijetnost', *nakloniti se* 'skloniti se, nagniti se', *nagoditi* 'narediti, povzročiti', *ondu, ondukaj, razsvečevati, razvaliti* 'porušiti, podreti'), nekdaj (*kožar*), zgodovinsko (*kolo* 'mučilna naprava')[14]; pogostostnimi: redko (*grozota* 'groza', *krcelj* štor', *nagoditi se* 'zgoditi se'), raba peša (*doiti*); stilnimi: ekspresivno (*butica, debeljak, dedec, deklič, glušec, grabiti* (preneseni pomen), *hromec, raznesti, razžigati*), slabšalno (*far, krevljast, lajav*); zvrstnimi: knjižno (*dežiti, drastiti, hotljivost, hrupeti, nakloniti* 'podariti, pokloniti', *naklanjati* 'podarjati, poklanjati', *najsi*), narečno (*činiti* 'čistiti omlačeno žito', *lamati, osebenjek* 'gostač', dolenjsko: *mužén*), pogovorno (*2. perla* 'biser') itd.

Viri in literatura

France Bezlaj, 1976, 1982, 1995, 2005: *Etimološki slovar slovenskega jezika.* 1., 2., 3., 4. knjiga. Ljubljana: SAZU.

Matej Cigale, 1860: *Deutsch-slovenisches Wörterbuch*. Herausgegeben auf Kosten des hochwürdigsten Herrn Fürstbischofes von Laibach, Anton Alois Wolf.

Fran Levec, 1878: Die Sprache in Trubers 'Matthäus'. *Jahresbericht der Staats-Ober-Realschule in Laibach für das Schuljahr 1878*. Ljubljana. 3–43.

Vatroslav Oblak, 1891: Doneski k historični slovenski dialektologiji. Dodatek. Truberjev katekizem z dvema izlagama od l. 1575. *Letopis Matice Slovenske za leto 1891*. 135–153.

[14] Arhaični pomen iztočnice *kolo*, naveden tudi v SSKJ (**4.** zgod. 'srednjeveška mučilna priprava v obliki kolesa'), je razviden iz terminološke rabe besede v zvezi *v kolo plesti koga*, rädern, *Meg., Trub. (Post.)*.

Maks Pleteršnik, 2006: *Slovensko-nemški slovar*. Prvi del (A– O), Drugi del (P–Ž). Ur. Metka Furlan. Transliterirana izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

– – 2006: *Slovensko-nemški slovar* (1894–1895). Elektronski vir. Računalniška priprava in izdelava programov Amebis. Ur. Metka Furlan, Helena Dobrovoljc in Helena Jazbec. Transliterirana izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Slovar slovenskega knjižnega jezika, 1994. Ljubljana: DZS in spletna izdaja Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

Marko Snoj, 2003: *Slovenski etimološki slovar.* Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana: Modrijan.

Matija Valjavec, 1882–83: Droben spisek Truberjev. *Letopis Matice Slovenske*. 55–63.

Summary

Pleteršnik's Slovene-German dictionary from late 19th century includes almost 1,000 lexical items (less than one percent of the total count) labeled with Trubar's name. One would expect this lexicon to include mostly authentic Slovene archaic expressions, which were throughout history replaced by newer equivalents. The survey of the lexical inventory marked as Trubar's revealed recognizable lexical items in terms of form, e.g., *basen, 1. beg, biti, 1. bogastvo, brod, broditi, burja, cel, čeber, čoln, čolnar, čreda, čudo, čuvanje.* Although this lexicon is redundantly labeled by their author, the labels nevertheless confirm the existence of these items in Trubar's work and often illustrate it with citations of (set) phrases and syntactical structures from his works, e.g., with the word *basen*: *imeti kaj za fabulo ali b.* (Trub. (Post.)). They also point out syntactic peculiarities, e.g., ***čoln*** = *ladja*: *razbijaš čolnove na morju*, Trub.; *2. krak* 1. 'žabji mrest': *peklenske krote krak ali seme*, Trub. (Post.). Many derived lexical items labeled as Trubar's differ only by temporally marked or dialectal derivational morphemes, thus they are occasionally explained with superordinated derivational variants, e.g., *babski* = babji*, bil, bratovlji, 2. boštvo, črvojedinast, debeljak, dečelstvo, deteštvo, dežev, dežiti, dokonati.* Marked lexical items can also differ only phonologically and they can be followed by a superordinated variant or reference, e.g., *2. boštvo* /…/ see *uboštvo, butora = butara*; *davri, dečla, gležen = gleženj*. They can also appear only in phrases, e.g., *čestən*: *čestnega storiti*; *črez*: *velike tožbe črez te gredo.* They can differ only morphologically, e.g. in gender: *drožja* (f.), *čudes, goleno, ločitvo*. Often it lists arhaic pronouns, adverbs, e.g., *blizi, časi, čiga, drugdi, kde, kir, potle, potler, potemtoga, potomtega,* or declensional paradigm, e.g., *basna, povodnja.* Among stems that are no longer standard, there are numerous borrowings, which Pleteršnik accepted to a lesser degree, e.g., *ahla, ajdovščina (die Heidenschaft), antvila, ardrija, arnož, betež, bruma, bukovski, butora, cijaziti, erbič, far, farmošter, fortuna, galeja, gel, 2. gugla* ('cap': *ušiva, norska g.*)*, kneginja, knez, 1. kobel.* No longer extant derivatives of Slavic origin are less common, e.g., *bezjak, čislo, dolgovanje* 'errand'*, drastiti, drefljanje, drobet, druže, dvečiti, glavnja, globsti, golbeč, kur* 'rooster'. Comparison with the Standard Slovene dictionary (*SSKJ*) shows that at least a third of the lexicon and particularly derivational peculiarities are no longer preserved. The peculiarities that are represented are usually marked, mostly for time (archaic, e.g., *dol* 'valley', *doli* 'down', *kolikaj, končavati;* obsolete, e.g., *kozoprsk, ondu, ondukaj*; former, e.g., *kožar*; historic, e.g., *kolo* 'torture device'), frequency (rare, e.g., *krcelj*; declining use, e.g., *doiti*), style (expressive), register (standard or dialectal).